

سیر تحول ابنیه هم‌جوار با میدان ارگ اراک، از زمان ساخت در عصر قاجار تا به امروز

نیما دیماری*

معصومه سادات میرکمال**

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۱/۲۶ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۲/۲۸

چکیده

هم‌زمان با رخدادهای سیاسی عصر قاجار و نیاز به ایجاد مرکزی جدید در غرب کشور، برای ایجاد امنیت و کنترل شورش‌ها و ناآرامی‌های رخ داده در ناحیه‌ای که امروز اراک خوانده می‌شود، فتح‌علی شاه قاجار به یوسف‌خان گرجی دستور ساخت شهری نظامی در ناحیه عراق عجم می‌دهد؛ شهری که همانند نام‌های متعددش چون سلطان‌آباد، اراک و شهر نو، دگرگونی‌های بسیاری به خود دیده است. اراک از معدود شهرهای ایران عصر قاجار است که ساخت آن بر اساس نقشه‌ای از پیش طراحی شده انجام گرفته و در اصل به‌عنوان قلعه‌ای نظامی در ذهن بانیانش تصور می‌شده است. این شهر عناصر و ویژگی‌های شاخصی دارد که کمتر بدان پرداخته شده و مهم‌ترین آن‌ها میدان ارگ است. کارکرد نظامی شهر در اندک مدتی از معنی تهی شد و به‌تبع آن، میدان ارگ اراک که قلب شهر را تشکیل می‌داد، تحولات بسیاری به خود دید؛ در این میان، ساختمان‌های میدان ارگ نیز که علاوه بر بخش‌های مسکونی نظیر حمام‌ها، مدارس، مسجد و بناهای عمومی و دولتی متعدد بوده است، طی این دوران تجدید بنا یا تخریب شده‌اند. مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی سفرنامه‌ها، اسناد، نقشه‌ها و عکس‌های تاریخی به‌جامانده از میدان ارگ اراک، که به‌شیوه توصیفی تاریخی در این مقاله انجام شده است، نشان می‌دهد که با توجه به نقاط عطف تاریخی و برهه‌های حساس زمانی، در طول حیات شهر اراک، می‌توان سیر تحول میدان ارگ را در هشت مرحله بررسی نمود و در هر مرحله، دگرگونی‌های کالبدی رخ داده در ابنیه موجود در این میدان را شناسایی کرد؛ مراحل‌ای که از زمان ساخت و پیدایش شهر تا امروز، دگرگونی‌های اراک از شهری نظامی، به تجاری و سپس صنعتی و در پی آن تغییرات رخ داده در کالبد و عملکرد میدان ارگ را نشان می‌دهد.

کلیدواژه‌ها:

میدان ارگ، اراک، سلطان‌آباد، عراق عجم.

* مربی، دانشکده عمران و معماری، دانشگاه ملایر، نویسنده مسئول، n.deimary@malayeru.ac.ir
** کارشناس معماری، دانشکده عمران و معماری، دانشگاه ملایر

پرسش‌های پژوهش

۱. اندام‌های میدان ارگِ امروزی اراک نسبت به زمان ساخت، شاهد چه تغییراتی بوده است؟
۲. مسیر دگرگونی جدارۀ این میدان، در طول تاریخ به چه صورت بوده است؟

مقدمه

فضای شهری قسمتی از بافت شهری است که در طول تاریخ، عرصه شکل‌گیری کارکردهای اجتماعی بوده است. میدان در مقام شاخص‌ترین فضاهای شهری با داشتن مخاطبانی از طیف‌های وسیع اقشار اجتماعی، نقش ویژه‌ای در برقراری ارتباطات شهری از گذشته تاکنون داشته است. هر میدان دارای اجزائی است که مجموعه آن‌ها هویت میدان را تعریف می‌کنند و به آن، معنا می‌بخشند؛ اجزائی که با کم و زیاد شدن یا دگرگونی هر کدام، معنا و عملکرد میدان تغییر کرده و حتی گاه به کلی از هویت تهی می‌شود.

پایتخت‌های ایران همچون سلطانیه، اصفهان و تهران، میدان‌های باشکوهی داشتند که بنا به نیاز جامعه شهری آن زمان و یا در راستای اهداف سیاسی حکومت وقت، طراحی شده بودند. دگرگونی در ارزش‌ها و ساختارهای اجتماعی ایران بعد از دوره صفویه و به‌ویژه از نیمه عصر قاجار، سبب ایجاد تغییرات کالبدی و کارکردی در میدان‌های شهری شده است (رضایی‌پور، خان‌محمدی، و علیزاده ۱۳۹۳). در اوج این دوران تحول و در زمان فتحعلی‌شاه قاجار در منطقه عراق عجم، شهری تأسیس شد که بنا بر اهمیت سیاسی، اقتصادی و نظامی، به یکی از شهرهای مهم ایران مبدل شد. اراک، این شهر جدید ساخته‌شده در دوره قاجار، با بافت کالبدی منحصربه‌فرد با طرح شطرنجی که دارای بخش‌هایی چون میدان و ارگ حکومتی بود، از جمله نمونه‌های مناسب برای بررسی کالبدی یک میدان حکومتی در دوره قاجار است. آنچه امروز از میدان ارگ اراک در چشم مردمان این شهر جلوه می‌کند، چنان از ریشه‌های نخستین خود جدا شده که کمتر کسی تصویری واضح از شکل اولیه آن را به خاطر دارد. تصاویر و مدارک مکتوب نیز به‌حدی اندک و ناقص و پراکنده‌اند که کمتر محقق رنج گردآوری و تحلیل آن‌ها را به جان خریده و از این‌روی، تاریخ میدان ارگ اراک، میان روزگار درخشان آغازین و وضعیت آشفته امروزی، دچار گسستی شدید شده است.

اسناد و توصیفات فراوانی در متون مربوط به عصر قاجار درباره اراک در دسترس است و این امر نشان از اهمیت احداث شهری با مشخصات منحصربه‌فردی دارد که در منطقه‌ای استراتژیک ساخته شده، اما به مرور زمان اهمیت خود را از دست داده است؛ زیرا در دوره‌های بعدی، در کمتر متن تاریخی نامی از اراک برده می‌شود. از میان سازندگان اصلی شهر، تنها از حکام وقت، مانند یوسف‌خان گرجی^۱ و فرزندش غلامحسین‌خان^۲، نامی به جا مانده و به تعدادی از خیرین و بنایان و معماران یزدی، قمی و کاشانی به‌عنوان سازندگان شهر و بعضی ابنیه اشاره شده است؛ اما پس از این زمان، شهر اراک و تحولاتش به‌ناگاه در منابع تاریخی کم‌رنگ شده و حتی عکس‌های موجود از ادوار مختلف تحولات شهر هم انگشت‌شمار است. رشد و توسعه شهر اراک در طول دو قرن که از احداث آن می‌گذرد، به‌حدی شدید بوده است که آن را از شهری نظامی به شهری صنعتی مبدل کرده و به‌تبع این دگرگونی، میدان ارگ اراک نیز از مفهوم و علل وجودی اولیه‌اش به کلی تهی شده است. نگاهی به وضع امروز اراک که از معدودترین و آخرین شهرهای ازپیش طراحی شده در ایران عصر سنت است، نشان می‌دهد اندام‌های میدان ارگِ امروزی اراک نسبت به زمان ساخت، شاهد چه تغییراتی بوده است. لذا بررسی دگرگونی‌های کالبدی این میدان، از زمان ساخت در عصر قاجار تاکنون، از اهداف اصلی این مقاله محسوب می‌شود و نگارندگان در تلاش هستند با بررسی تصاویر هوایی، عکس‌ها، بررسی اسناد مکتوب و سفرنامه‌ها و با انجام پژوهشی توصیفی تاریخی، مراحل مختلف تغییرات کالبدی میدان ارگ اراک را مورد مذاقه قرار دهند. نتیجه پژوهش علاوه بر پاسخ به برخی پرسش‌ها در زمینه سیر تحول میدان و مهم‌ترین ادوار تحول میدان ارگ اراک، شدت و ضعف و میزان تغییرات در بخش‌های مختلف این میدان در هر دوره تاریخی، زمینه‌ای برای طرح سؤالات جدید در آینده فراهم می‌آورد.

۱. پیشینه محوطه میدان ارگ اراک

اگرچه منابع موجود درباره تاریخ شکل‌گیری شهر اراک، به‌طور مفصل مطالبی را ارائه کرده‌اند، در میان پژوهش‌های پیشین، هیچ‌یک به بررسی سیر تحولات کالبدی میدان ارگ اراک نپرداخته و در اندک مواردی، فقط به توصیف مختصری از این مجموعه بسنده کرده‌اند. از میان این منابع، می‌توان به کتاب *تاریخ عراق* نوشته وکیلی تبریزی (۱۳۹۵) اشاره کرد که بخش‌هایی از آن به معرفی میدان ارگ اراک و بعضی از بناهای موجود در آن اختصاص دارد. همچنین در مقاله‌ای از شیعه (۱۳۷۵) به نام «اراک، شهر جدید عصر قاجار»، ترکیب عناصر بافت کالبدی اراک، از جمله میدان ارگ و فضاهای موجود در آن بررسی شده است. محتاط (۱۳۷۲) نویسنده کتاب *سیمای اراک*، و دهگان (۱۳۸۶) نویسنده *تاریخ اراک*، هر دو به معرفی شهر اراک و کالبد و تاریخ آن پرداخته‌اند. سماعی (۱۳۸۲) در مقاله «تاریخ گذشته عراق و اراک و علل بنای شهر»، به بررسی تاریخ، فرهنگ و جامعه اراک پرداخته و دو عامل سیاسی نظامی و اقتصادی را در بنای شهر اراک مؤثر دانسته است.

در زمینه مطالعه و بررسی میدان‌های شهری نیز اگرچه نوشتارهای متعددی موجود است، هیچ‌یک به‌طور خاص به میدان ارگ اراک نپرداخته‌اند؛ از آن جمله می‌توان به پژوهشی از ابراهیمی (۱۳۸۸) در مقاله «میدان؛ فضاهای تعریف‌نشده شهرهای ایرانی» اشاره کرد که با هدف مرور بر چگونگی شکل‌گیری، عملکرد و سرنوشت میدان ایرانی، به بررسی علل هرج‌ومرج جاری در تجسم هویت این عنصر شهری، با مروری بر تاریخچه میدان‌ها از ابتدای پیدایش آن تا عصر حاضر پرداخته است. رضایی پور، خان محمدی، و علیزاده (۱۳۹۳) در مقاله «مطالعه تغییرات میدان‌های طراحی‌شده تاریخی بر اساس نمونه‌هایی از پایتخت‌های صفوی و قاجار» میدان‌های حکومتی دوره صفویه و قاجار و تغییرات کالبدی و کارکردی آن‌ها را به‌طور خاص بررسی کرده‌اند. قبادیان و رضایی (۱۳۹۲) نیز در مقاله «نخستین میدان مدرن شهر تهران» به تحلیل دگرذیسی‌های تاریخی فضایی میدان‌های کهن تهران تا دوره مدرن پرداخته‌اند.

۲. تاریخچه اراک

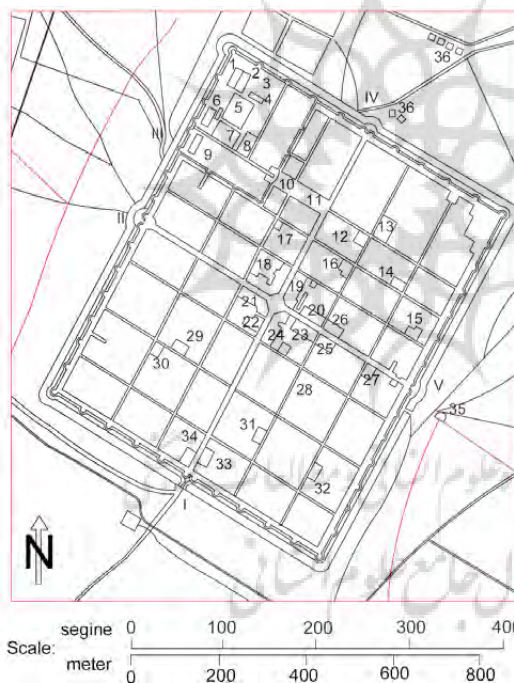
یوسف‌خان گرجی در زمان فتحعلی‌شاه در منطقه عراق عجم، شهر سلطان‌آباد یا اراک را بنا کرد (فرم‌هینی و دیگران ۱۳۹۵، ۱۱۴). طرح شهر از نوع شطرنجی است و با شبکه‌های متقاطع شمالی جنوبی و شرقی غربی در اراضی مسطح ایجاد و در آن پیش‌بینی‌های لازم برای اسکان مأموران دولتی، ساکنان شهر و خدمات متداول شهری در نظر گرفته شده است (شیعه ۱۳۷۵). این شهر از آغاز به دلایل امنیتی بنیان نهاده شد؛ زیرا منطقه عراق شاهد اغتشاش و ناامنی بسیار بود و در همین زمان یوسف‌خان گرجی فرمانده سپاه پیاده‌نظام ارتش قاجاریه، به سمت سپه‌داری قشون عراق منصوب و به‌منظور برگرداندن آرامش، عازم این منطقه شد (جودکی ۱۳۷۶). در سال ۱۱۹۲ ش/ ۱۲۲۸ ق، با موافقت فتحعلی‌شاه، یوسف‌خان قلعه «زلف‌آباد» را که مرکز تجمع مخالفان قاجاریه و مأمین اشرار و راهزنان بود، ویران کرد و طرح ایجاد شهری جدید را پی‌ریزی نمود و این شهر را به نام فتحعلی‌شاه، سلطان‌آباد نامید (فرم‌هینی و دیگران ۱۳۹۵، ۱۱۷). یوسف‌خان با گروه مهندسان ژنرال گاردان^۳ و آلفونس تریزل^۴، که در تبریز اقامت داشتند، مشورت کرد و طرح قلعه شهری را که مدتی روی آن مطالعه کرده بود، به نظرشان رسانید. شهر جدید با رودخانه، سیصد ذرع^۵ و با کوه پانصد ذرع فاصله داشت. این فاصله‌ها شهر را از تیررس و تعرض توپخانه دشمن که در آن روزگار چهارصد متر برد داشت، مصون نگه می‌داشت (شمشیربندی ۱۳۹۸، ۱۸۲). تاریخ بنای شهر بر اساس کتیبه سنگی که از زیر دروازه ارگ به دست آمده است، به سال ۱۱۹۱ ش/ ۱۲۲۷ ق نسبت داده می‌شود (شیعه ۱۳۸۰، ۳۰) که تا ۱۱۹۵ ش/ ۱۲۳۱ ق به طول انجامیده و دست‌کم قسمتی از شهر تا این تاریخ، آماده سکونت شده است (دهگان ۱۳۸۶، ۱۰۶). احداث ساختمان‌های دولتی از شمال شهر شروع شد و به دستور یوسف‌خان گرجی، معماری به نام استاد محمدتقی یزدی از شهر یزد و معمار دیگری به نام حاج علی‌اکبر کاشانی ملقب به معمارباشی به همراه استاد علی کاشی، هر دو از شهر کاشان، برای ساخت بازار و تیمچه‌ها دعوت شدند. بیشتر ساختمان‌های شهر را معماران یزدی و کاشانی و شاگردانشان از جمله استاد افراسیاب، معروف به استاد افراسیاب ساخته و بنا بر گزارش‌ها روزانه، متجاوز از ده گروه دهنفره از کارگران مشغول پی‌کنی دیوارها،

به خصوص حفر پایه ساختمان‌های دولتی و راسته‌بازار بوده‌اند. گاهی در سطح شهر، تعداد کارگران به پانزده تا بیست گروه نیز می‌رسیده است (شمشیربندی ۱۳۹۸، ۱۸۵).

در قدیمی‌ترین سند از شکل شهر اراک (تصویر ۱) که هیئت روسی زیر نظر چیریکف در سال ۱۸۵۱م / ۱۲۳۰ش / ۱۲۶۶ق ترسیم کرده، در توصیف نقشه چنین آمده است: «شهر سلطان‌آباد یا شهر نو در مکانی هموار در فاصله تقریباً شصدمتری سمت راست رودخانه آبی رود به شکل مربع قرار دارد. شهر با دیوارهای بلند جدید خشتی محصور شده است و در چهارگوش آن، برج‌های بلند و در اضلاع مربع، برج‌های کوچک به چشم می‌خورد. در بیرون شهر، کنار دیوارها، خندق وجود دارد که در صورت لزوم می‌توان آن را با آب پر نمود. بزرگ‌ترین طول شهر از جنوب باختری به شمال خاوری ۷۴۰ متر و عرض آن از جنوب خاوری به شمال باختری ۶۴۰ متر است. خیابان‌ها مستقیم کشیده شده‌اند. دو خیابان عمده، آن شهر را به چهار بخش برابر تقسیم می‌کند. در گوشه شمال باختری شهر، قلعه‌ای موجود است که به وسیله دیوار از شهر جدا می‌گردد. از لحاظ شهربانی، شهر به دو منطقه تقسیم می‌گردد؛ منطقه شرقی به نام کوچه‌باغ و منطقه غربی به نام حصار و هر منطقه دارای ۲۴ بخش کوچک است. در حدود ۲۰۰۰ خانه در شهر وجود دارد و ساکنان ایرانی شهر به ۶۰۰۰ نفر می‌رسند» (مهریار و دیگران ۱۳۷۸، ۱۵۹).

تصویر ۱: نقشه شهر سلطان‌آباد، نقشه‌برداری شده به وسیله واحد نقشه‌برداران؛ سروان پرسکوریانکف و افسران واحد ستون نوگراویچ زیر نظر افسر ستاد سرهنگ چیریکف، سال ۱۸۵۱م، ترسیم و تصور کردن از ستون یاکونف (مهریار و دیگران ۱۳۷۸، ۱۵۹)

تصویر ۲: ترسیم مجدد نقش شهر اراک از روی نقشه چیریکف توسط نگارندگان

توضیحات نقشه شهر سلطان‌آباد (اراک): شهر پنج دروازه دارد: I. دروازه قبله، راه کاروان‌رو به سوی بروجرد و گلپایگان؛ II. دروازه همدان، راه کاروان‌رو به سوی همدان و مستقما به تهران؛ III. دروازه ارگ؛ IV. دروازه رزون به سوی کوئی و رزون؛ V. دروازه شهر کرد به سوی گلپایگان و اصفهان.

شهر از دو بخش تشکیل شده است: قلعه و خود شهر. در محل قلعه بناهای زیرین موجود است: ۱. آیینخانه؛ ۲. برج قلعه‌فرنگی؛ ۳. اندرون امیر؛ ۴. حوضخانه؛ ۵. دیوانخانه؛ ۶. تالار کرناخانه؛ ۷. وزیرخانه؛ ۸. مسجد ارگ؛ ۹. سرطوبله؛ ۱۰. دروازه ارگ بالا؛ ۱۱. میدان دروازه ارگ بالا؛ ۱۲. مسجد کربلایی ابوالحسن با آب‌انبار؛ ۱۳. حمام؛ ۱۴. مسجد ملامحمدصادق؛ ۱۵. حمام؛ ۱۶. مسجد ملاحسین؛ ۱۷. مسجد علاءالدین؛ ۱۸. کاروانسرای حاجی علی خان؛ ۱۹. چشمه؛ ۲۰. مسجد سنج‌دار (SENETCHDOR)؛ ۲۱. حمام؛ ۲۲. کاروانسرای میرزا سامی؛ ۲۳. کاروانسرای حاجی سید احمد؛ ۲۴. حمام؛ ۲۵. رنگخانه (رنگریزی)؛ ۲۶. رنگخانه؛ ۲۷. مسجد ملاحسینعلی سلطان؛ ۲۸. حمام؛ ۲۹. حمام؛ ۳۰. مسجد آخوند شمس علی؛ ۳۱. مسجد محله سوزباغ؛ ۳۲. حمام؛ ۳۳. حمام؛ ۳۴. مسجد قیسه، بناهای خارج شهر؛ ۳۵. یخچال؛ ۳۶. کوره.

مطالعات معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۱۸ - پاییز و زمستان ۹۹

۱۴۴

سلطان آباد تا سال ۱۲۳۳ ش/ ۱۲۷۰ ق شهری نظامی بوده و سپهدار در آن اقامت داشته است (سلیمانی ۱۳۷۴) و در سال ۱۲۳۴ ش/ ۱۲۷۱ ق، حکومت ولایت عراق به میرزا حسن خان^۵، برادر میرزا تقی خان اتابک مشهور به امیر کبیر سپرده و شهر در این زمان ترمیم و توسعه داده می‌شود (همان). ناصرالدین شاه که در این ایام از شهر دیدن می‌کند و درباره ظاهر آن چنین می‌نویسد: «رفتم بالای برج، قدری با دوربین تماشای شهر و اطراف را کردیم. قلعه شهر مربع است. به قدر ارگ تهران می‌شود. ارگ کوچکی هم دارد، عمارت دیوانی در ارگ واقع است. شهر را بسیار بقاعده ساخته‌اند. کوچه‌ها راست به یک اندازه تقسیم آب‌ها و نهرها به نظم قاعده، خانه‌های بسیار عالی دارد، خیلی معتبر است» (ناصرالدین شاه ۱۳۷۲، ۲۱۵).

بارزترین تمایز شهر جدید سلطان آباد با اکثر شهرهای کهن ایران، ساخت و سازمان کالبدی فضایی غیر ارگانیک آن در دوره اول حیات شهر بوده است؛ زیرا این شهر در بدو تأسیس به شکل قلعه‌ای نظامی با تمام اجزا و عناصر شهر، یکجا طراحی و در زمینی مستطیل شکل به طول ۸۵۰ متر و عرض ۶۰۰ متر بنا شده است (سماعی ۱۳۸۲، ۵۵). فضای حکومتی مانند سایر شهرهای ایرانی عهد اسلامی در خارج بافت اصلی و در شمال شهر استقرار یافته و فاصله بین شهر و فضای حکومتی را میدانی به نام میدان ارگ تشکیل می‌دهد است (شبیخه ۱۳۷۵).

با به روی کار آمدن رضاشاه پهلوی و اقدامات نوگرایانه وی و خیابان‌کشی‌های متعدد و دگرگونی بافت تاریخی اکثر شهرهای ایران، اراک نیز بین سال‌های ۱۳۰۷ تا ۱۳۱۰ ش دچار تحولاتی شد؛ از جمله تعریض خیابان‌های حصار، قلعه و میدان ارگ که همگی در بخش توسعه یافته اراک قرار داشتند. تنها بافت قدیم اراک از خیابان‌کشی‌های عصر پهلوی اول در امان ماند و بازار و محلات موجود در محدوده شهر سلطان آباد آسیب جدی ندید. ارگ دولتی در این دوره تخریب شد و قسمت عمده آن به میدان کنونی و خیابان تبدیل شد (سلیمانی ۱۳۷۴، ۴۳). پس از نام‌گذاری شهر سلطان آباد به اراک در دوران پهلوی دوم تا ۱۳۴۰ خیابان‌های جدیدی مانند پهلوی (امام خمینی)، مولوی و حصار (پاسداران) از طریق تعریض و تخریب بخشی از بافت شکل گرفتند و برخی ساختمان‌های قدیمی مانند بانک شاهی، تغییر کاربری پیدا کردند. قسمت‌هایی از باروی شمالی و ارگ حکومتی نیز که تا اوایل دهه ۱۳۵۰ خورشیدی باقی بود، جای خود را به ساختمان‌های جدید داد (شبیخه ۱۳۸۰). پس از تحولات صنعتی ده‌ساله بین ۱۳۵۵ تا ۱۳۴۵ دومین رخداد مهم برای شهر اراک، انتخاب این شهر به‌عنوان مرکز استان مرکزی در سال ۱۳۵۶ است. از سال ۱۳۵۶ و با شروع تغییرات تقسیمات کشوری و تفکیک تهران و کاشان از استان مرکزی، توسعه فضایی فیزیکی شهر اراک به دلیل میدل شدن به مرکز استان، افزایش جمعیت و رشد پرشتاب و بی‌برنامه شهر، سرعت گرفت که نتیجه آن درهم‌ریختگی نظام اجتماعی و کالبدی اولیه شهر اراک بوده است. وقوع انقلاب اسلامی نقطه عطفی در روند توسعه شهرنشینی اراک است؛ اما گسترش فیزیکی شهر طی سال‌های ۱۳۴۵ تا ۱۳۵۶ اکثراً به‌صورت بافت‌های خودرو و یا برنامه‌ریزی شده، اما بی‌ارتباط با زمینه‌های فرهنگی و ناهماهنگ با بافت اولیه بر پیکر شهر اراک اضافه شده است (سلیمانی و فاضلی ۱۳۷۴).

۳. تاریخچه و اجزای میدان ارگ

میدان ارگ نقطه کانونی شهر اراک در زمان احداث محسوب می‌شده و هدف اصلی از ساخت شهر اراک را که قلعه‌ای نظامی برای ایجاد امنیت در ناحیه عراق عجم بوده است، برآورده می‌کرد. ارگ حکومتی در خارج از بافت اصلی شهر قرار گرفته و در حدفاصل شهر و فضای حکومتی میدان ارگ واقع شده است. فضای حکومتی در شمال شهر قرار داشته و بخش نظامی و مقر سپاهیان و برج شیشه‌ای نیز در این ناحیه بوده است (شبیخه ۱۳۷۵، ۸۶). ساخت بنای ارگ حکومتی به سال ۱۱۹۴ ش/ ۱۲۳۱ ق بازمی‌گردد و اغلب بناهای آن دگرگون شده‌اند. در کتاب تاریخ عراق، درباره میدان ارگ آمده است: «در محله حصار، (شمال سلطان آباد) متصل به بازار، سپهدار، ارگ حکومتی را با دیوان خانه بزرگی بنا کرده است. از سمت بازار رو به غروب خورشید، میدان بزرگی به شکل مربع مستطیل وجود دارد که سابقاً میدان توپ‌خانه بود و اطرافش حجرات منازل توپچیان قرار داشت، عرض آن فضا چهل وهفت قدم و طول آن یکصد و پنجاه قدم و دارای چند درخت تنومند و بزرگ است. اگر آنجا را گل کاری بکنند، محل تفرجگاه عمومی می‌شود» (وکیلی تبریزی ۱۳۹۵، ۸۰).

در سالنامه معارف عراق، ابعادی برابر ۱/۵ بقعه به آن نسبت داده شده که هر بقعه واحدی برابر یکی از قطعات زمین شهر است (شبیعه ۱۳۸۰، ۴۸). امروز از بناهای میدان ارگ به جز منزل سپهداری، ساختمان دیگری دست‌نخورده باقی مانده است که البته بخشی از این بنا نیز در سال ۱۳۲۸ ش در اختیار اداره آموزش و پرورش وقت قرار گرفته و بخشی دیگر به مدرسه تبدیل شده است (همان، ۵۷).

بازار: عنصر اصلی و ستون فقرات کالبدی-اقتصادی شهر بوده که به صورت دو راسته‌بازار سرپوشیده، یکدیگر را قطع می‌کرده است. از لحاظ کالبدی تمام شهر به وسیله دو راسته‌بازار به چهار محله بزرگ تقسیم می‌شده است. شکل و شالوده فیزیکی شهر، در کلیت خود از همین محور و قطب شهری تأثیر گرفته و همچنین قسمت انتهایی محور شمالی بازار به میدان ارگ منتهی می‌شده است (فرم‌پهنی و دیگران ۱۳۹۵) (تصویر ۳، شماره ۹).

سردر میدان ارگ: در ضلع غربی و از جنس آجر بنا شده و بالاخانه آن، در گذشته محل نقاره زدن بوده است (وکیلی ۱۳۹۵، ۸۰). مدتی بعد، نقاره‌خانه به تلگراف‌خانه تبدیل و به علت فرسودگی و ترس از ویرانی ساختمان، در ۱۳۹۵ ش، تلگراف‌خانه به سمت دیگر میدان و بالاخانه عمارت عباس‌قلی خان بیات که در جهت شمال قرار دارد، منتقل شده است (همان‌جا) که امروز اثری از آن نیست.

تصویر ۳: نقشه و جانمایی ابنیه میدان ارگ در وضعیت کنونی: ۱. مدرسه سهامیه؛ ۲. بلدیة؛ ۳. حمام ارگ؛ ۴. رختشوی‌خانه؛ ۵. حمام فخرالحاجیه (تخریب‌شده)؛ ۶. مدرسه آقا ضیاءالدین؛ ۷. مسجد آقا ضیاءالدین؛ ۸. حمام ملک (تخریب‌شده)؛ ۹. بازار

مدرسه سهامیه: ارگ دولتی تا سال ۱۳۶۹ ش وجود داشته و از این سال صورت اولیه خود را از دست داده و در سال ۱۳۸۸ ش، قسمتی از آن در اختیار اداره کل فرهنگ قرار گرفته و در آن دو مدرسه ساخته شده است. یکی از مدارس را عباس‌قلی خان بیات، معروف به سهام السلطنه در سال ۱۳۸۹ ش ساخته است (همان، ۳۱۹). پس از انقلاب مشروطه و تصویب قانون بلدیة، بخشی از این مدرسه نوین به بلدیة اختصاص داده می‌شود و تا ۱۳۷۵ خورشیدی نیز کاربری آموزشی داشته و امروز تنها جداره‌های آجری ورودی و نمای طبقه دوم در ضلع شمالی میدان پابرجاست (تصویر ۳، شماره ۱).

بلدیة: امروز تنها یکی از دو طبقه آن، در کنار مدرسه سهامیه باقی مانده است. این بنا در ۱۳۰۸ ش، و به لحاظ نماسازی با مدرسه هماهنگ ساخته شده بود و به اندازه سه پله از میدان ارگ پایین‌تر است. ایوان ستون‌دار آن، همچنان

باقی است که دو ستون سنگی با شیارهای قاشقی و سرستون کرتی، آن را به یکی از شاخص‌ترین بخش‌های میدان ارگ مبدل کرده است (نیک‌پور و شراهی ۱۳۹۴، ۱۱) (تصویر ۳، شماره ۲).

حمام ارگ: به حمام بیات و چاله هم معروف است و در کنار عمارت بلدیه، در شمال میدان واقع شده است. حمام ارگ مربوط به اواخر دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی اول است که نمای بیرونی آن از بین رفته، ولی سایر بخش‌های آن حفظ شده است (همان، ۱۱) (تصویر ۳، شماره ۳).

رختشوی‌خانه: ساختمان رختشوی‌خانه، امروز به انبار شهرداری معروف است و در تصاویر هوایی ۱۳۳۵ در ضلع غربی میدان دیده می‌شود (تصویر ۳، شماره ۴).

حمام‌های هم‌جوار با ارگ حکومتی: دو حمام دیگر در حوالی میدان ارگ فعلی وجود دارد: حمام فخرالحاجیه^۷ (تصویر ۳، شماره ۵) و حمام ملک (تصویر ۳، شماره ۸).

مدرسه حاج حسن ملک تبریزی: به مدرسه آقا ضیاء‌الدین^۸ نیز معروف بوده که مرحوم حاج حسن ملک‌التجار تبریزی در ۱۲۸۲ش، آن به همراه مسجد و آب‌انبار ساخته است (محتاط ۱۳۷۲، ۳۲۲). در زمان پهلوی اول در ۱۳۱۲ش، برای تأسیس خیابان پاسداران (حصار) قسمتی از آن تخریب شد (وکیلی ۱۳۹۵، ۲۷۲). اما بقایای آن کماکان در ضلع جنوبی میدان قرار دارد (تصویر ۳، شماره ۶).

مسجد آقا ضیاء‌الدین: حاج حسن ملک تبریزی به همراه مدرسه، این مسجد را در دو طبقه در میدان ارگ ساخته است (محتاط ۱۳۷۲، ۲۳۳). این بنا در دهه ۶۰ شمسی بازسازی (شیعه ۱۳۸۰، ۴۴) و گنبد و مناره‌های جدیدی به آن افزوده می‌شود و نمای امروزی آن با نسخه اولیه بسیار متفاوت است (تصویر ۳، شماره ۷).

صحن و فضای سبز میدان: محوطه میدان ارگ ۱۳۶ متر طول و ۴۲ متر عرض داشته و طراحی کف میدان و پیاده‌راه‌های آن نیز در گذر زمان تغییر کرده است. در واقع به‌مرور، کف اصلی میدان به‌دلیل کف‌سازی‌های متعدد، تغییر ارتفاع داشته است. باغچه‌بندی و طراحی میدان نیز در دوره‌های مختلف از جمله پهلوی دگرگون شده و متفاوت از وضعیت امروزی بوده است. در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ صحن آن به‌صورت یکپارچه دیده می‌شود (تصویر ۹). اما به مرور زمان به دو قسمت نامساوی تقسیم شده است. در حال حاضر در کف میدان ارگ، دو باغچه بزرگ جدای از هم با فرم مستطیل شکل جهت تسهیل عبور خودرو ایجاد شده و گرداگرد این دو باغچه، پیاده‌راه‌هایی برای عبور رهگذران موجود است. فضای سبز دو باغچه یادشده شامل چمن کاری، درختان بید و زبان‌گنجشک است.

۴. بررسی سیر تحول میدان ارگ اراک

برای یافتن سیر تحولات میدان ارگ اراک، با توجه به اسناد موجود و نقاط عطف و حساس تاریخ این شهر که تحولات عمیقی در بدنه معماری یا اجتماعی شهر در پی داشته و با توجه به میزان دگرگونی‌های رخ داده در کالبد این میدان، دوره‌های تاریخی هشت‌گانه‌ای برگزیده و به ترتیب زیر تقسیم شده‌اند:

- از زمان تأسیس شهر تا سال ۱۲۶۹ش تولد میدان ارگ؛
  - از سال ۱۲۶۹ش تا سال ۱۲۸۹ش نقش تجاری شهر و ملک‌التجار تبریزی؛
  - از سال ۱۲۸۹ش تا سال ۱۳۰۸ش پیروزی مشروطه و سهام‌الملک بیات؛
  - از سال ۱۳۰۸ش تا سال ۱۳۳۵ش پهلوی اول، ایفای نقش صنعتی و دکتر شیخ؛
  - از سال ۱۳۳۵ش تا سال ۱۳۴۵ش افزایش درآمد نفت و اجرای اصلاحات ارضی؛
  - از سال ۱۳۴۵ش تا سال ۱۳۵۴ش افزایش وسایل نقلیه، معماری برون‌گرای خیابانی تغییرات در صحن میدان؛
  - از سال ۱۳۵۴ش تا سال ۱۳۶۵ش گسترش آبلوله‌کشی و پیروزی انقلاب اسلامی؛
  - از سال ۱۳۶۵ش تا امروز.
- در ادامه به شرح و بررسی هریک پرداخته می‌شود.

۱.۴. از ابتدای تأسیس شهر تا سال ۱۲۶۹

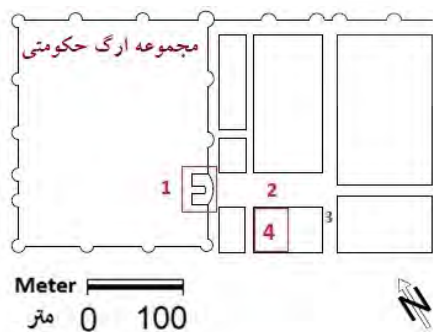
اولین دوره مورد بررسی، زمان ساخت شهر و میدان ارگ اراک را در بر می‌گیرد. بخش اندکی از اندام و اجزای این دوره به جا مانده‌اند و به مرور زمان اغلب بناهای آن دگرگون یا تخریب شده‌اند. تصاویر و نقشه‌های موجود از بافت شهر در دوران اولیه، بسیار اندک است و قدیمی‌ترین سند از نحوه قرارگیری عناصر شهری، نقشه‌ای است که توسط هیئت روسی و زیر نظر چیریکف در سال ۱۲۳۰ش ترسیم شده است (تصویر ۱). از این نقشه چنین برمی‌آید که در آن سال‌ها بنای شاخصی جز بنای سر در ارگ دولتی در میدان موجود نبوده است (نیک‌پور و شراهی ۱۳۹۴، ۱۰). این سر در در ضلع غربی و از جنس آجر بنا شده و بالاخانه آن، در گذشته محل نقاره زدن بود (وکیلی تبریزی ۱۳۹۵، ۸۰). بنابراین از عناصر میدان در دوره ابتدایی تأسیس شهر می‌توان بنای شاخص دروازه ارگ بالا، حجرات و منازل توپچیان و انتهای محور شمالی جنوبی بازار در قسمت جنوب شرقی میدان نام برد (تصویر ۴).

۲.۴. از سال ۱۲۶۹ تا ۱۲۸۹

این دوره مصادف با پررنگ‌تر شدن اهمیت تجاری شهر و به تبع آن، دوری از نقش نظامی-امنیتی اراک است. پذیرفتن نقش تجاری شهر در پی موفقیت تجار تبریزی و تأسیس کمپانی زیگلر^۱ در سال ۱۲۶۱ش (سلیمانی ۱۳۷۴، ۳۵) از رخدادهای مهم این دوره‌اند. در این زمان، دگرگونی‌های عمیقی در سراسر ایران در حال شکل‌گیری بود که اراک هم از آن بی‌بهره نماند. از اتفاقات اجتماعی مهمی که در این عصر رخ داده است، می‌توان به تجمع مشروطه‌خواهان سلطان‌آبادی در دوره مظفرالدین شاه قاجار در این میدان اشاره کرد (نیک‌پور و شراهی ۱۳۹۴، ۹). در این زمان، نخستین تغییرات در میدان ارگ به دست ملک‌التجار تبریزی صورت گرفت. چند ساختمان اصلی که وی در میدان ارگ ساخته است، عبارت‌اند از: مدرسه حاج حسن ملک تبریزی یا مدرسه آقا ضیاء‌الدین، مسجد و یک آب‌انبار در قسمت جنوبی میدان. (تصویر ۵، شماره ۴) (محتاط ۱۳۶۴) که سبب افزوده شدن نقش مذهبی به نقش ارتباطی میدان (تصویر ۵، شماره ۲) میان بازار و ارگ حکومتی شد. از دیگر بناهای موجود در این دوره، می‌توان بناهای سر در میدان ارگ در ضلع غربی (تصویر ۵، شماره ۱)، حجرات و منازل اطراف میدان در انتهای محور شمالی جنوبی و بازار در جنوب شرقی (تصویر ۵، شماره ۳) را نام برد.

۳.۴. از سال ۱۲۸۹ تا سال ۱۳۰۸

با پیروزی مشروطه و تشکیل مجلس شورای ملی به تدریج تحولات جدید میدان توسط عباس‌قلی‌خان بیات معروف به سهام‌الملک^۱ از رجال سیاسی و نماینده مردم اراک در مجلس شورای ملی در خلال سال‌های ۱۲۹۳ تا ۱۲۹۴ خورشیدی، هم‌زمان با جنگ جهانی اول صورت گرفت (نیک‌پور و شراهی ۱۳۹۴، ۱۱). در ۱۲۸۹ش، مدرسه‌ای نوین

تصویر ۵: جانمایی ابنیه میدان ارگ اراک از سال ۱۲۶۹ش تا سال ۱۲۸۹ش: ۱. سر در میدان (دروازه ارگ بالا); ۲. میدان دروازه ارگ بالا; ۳. بازار; ۴. مسجد مدرسه و آب‌انبار ملک‌التجار تبریزی

تصویر ۴: جانمایی ابنیه میدان ارگ اراک از زمان تأسیس شهر تا سال ۱۲۶۹ش: ۱. دروازه ارگ بالا; ۲. میدان دروازه ارگ بالا; ۳. بازار

به نام وی در جبهه شمالی میدان ساخته شد که سهامیه نام داشت (وکیلی ۱۳۹۵، ۳۱۹). از دیگر تغییرات این دوره، دگرگونی سردر میدان ارگ است که به نقاره‌خانه و تلگراف‌خانه تبدیل شد و با فرسودگی و ترس از ریزش ساختمان، در ۱۳۹۵ ش متروکه شده و بدین ترتیب سردر میدان در این دوره، به‌مرور ارزش خود را از دست داده و رو به ویرانی نهاده است. تلگراف‌خانه نیز به‌سمت دیگر میدان و بالاخانه عمارت آقای عباس قلی‌خان بیات که در جهت شمال واقع است، منتقل می‌شود (همان). حمام ارگ که حمام بیات نیز خوانده می‌شود و منتسب به خاندان بیات است و به حمام چاله هم شناخته می‌شود، از بناهای منتسب به اواخر دوره قاجار، در شمال میدان واقع شده است. عناصر میدان در این دوره شامل مسجد، مدرسه (تصویر ۶، شماره ۴) و آب‌انبار ملک‌التجار تبریزی در قسمت جنوبی میدان، بنای سردر میدان ارگ (تصویر ۶، شماره ۱) در ضلع غربی که رو به ویرانی بوده، حمام بیات (تصویر ۶، شماره ۵) و عمارت عباس‌قلی بیات (تصویر ۶، شماره ۶) هر دو در ضلع شمالی میدان و تعدادی از حجرات منازل اطراف میدان (تصویر ۶، شماره ۳) در ضلع جنوب شرقی است. بدین ترتیب در این ایام، شهر اراک با ورود شاخص‌های ارتباطات نوین همچون تلگراف‌خانه و همچنین گسترش مدارس نوین در آستانه ورود به عصری جدید قرار می‌گیرد.

۴.۴. از سال ۱۳۰۸ تا سال ۱۳۳۵

این دوره مقارن با قدرت گرفتن پهلوی اول است و بی‌شک مهم‌ترین رخداد این دوره برای تمامی شهرهای ایران، اقدامات وی در خیابان‌کشی و شکافتن بافت قدیم برای حضور اتومبیل است. شهر اراک نیز در این دوره دچار تحولات کلیدی شد و اراک، هویتی جدید به خود گرفت؛ در سال ۱۳۰۸ ش، مقارن با گشایش خیابان‌های جدید و تولد هویت صنعتی شهر، ارگ حکومتی رو به ویرانی گذاشت (نیک‌پور و شراهی ۱۳۹۴، ۱۰). همچنین در طی خیابان‌کشی‌های عصر پهلوی اول، در سال ۱۳۱۲ ش قسمتی از مدرسه حاج حسن ملک تبریزی برای تعریض خیابان پاسداران (حصار) تخریب شد (وکیلی ۱۳۹۵) (تصویر ۸، شماره ۷). پس از تصویب قانون بلدیة در کشور و تأسیس بلدیة‌ها در شهرهای مختلف، دکتر شیخ که در دوره پهلوی اول به اصلاح و سامان‌دهی سلطان‌آباد مأمور شده بود، به سال ۱۳۰۸ خورشیدی، بلدیة عراق را در این میدان مستقر کرد (نیک‌پور و شراهی ۱۳۹۴)؛ ساختمانی که امروز تنها یکی از دوطبقه آن، در کنار مدرسه سهامیه باقی مانده است. این ساختمان به‌لحاظ نماسازی با مدرسه همگون ساخته شده بوده و ایوان ستون‌دار آن، همچنان باقی است (تصویر ۷).

پس از تخریب سردر دروازه ارگ و گشایش خیابان‌ها، اولین سند مصور برای تحلیل بناهای موجود در میدان، عکس هوایی سال ۱۳۳۵ است (تصویر ۸) که در آن می‌توان در ضلع غربی میدان، بنای رختشوی‌خانه را مشاهده کرد که اکنون به انبار شهرداری معروف است. طبق این عکس می‌توان در گوشه جنوب غربی میدان، حمام فخرالحاجیه را

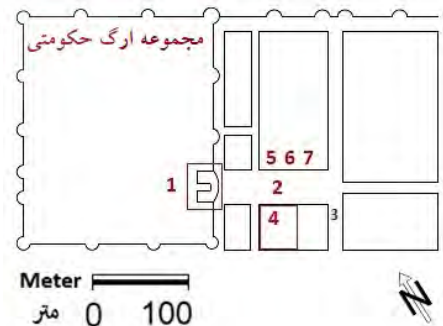
مطالعات معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۱۸ - پاییز و زمستان ۹۹

۱۴۹

تصویر ۷: عکس میدان ارگ، بلدیة سلطان‌آباد (وکیلی تبریزی ۱۳۹۵، به‌نقل از مددی ۱۳۱۴، ۶۰۶)

تصویر ۸: جانمایی ابنیه میدان ارگ اراک از سال ۱۳۲۹ ش تا سال ۱۳۰۸ ش؛ ۱. سردر میدان؛ ۲. میدان ارگ؛ ۳. بازار؛ ۴. مسجد مدرسه و آب‌انبار ملک‌التجار تبریزی؛ ۵. حمام بیات؛ ۶. عمارت عباس‌قلی‌خان بیات؛ ۷. مدرسه سهامیه

دید (جدول ۱). از دیگر تحولات صورت گرفته در این دوره، گسترش نقش اجتماعی میدان است؛ اجتماعاتی از جمله تجمع مردم اراک در ارتباط با ملی شدن صنعت نفت در این میدان به وقوع پیوسته است (نیکپور و شراهی ۱۳۹۴، ۹). تأثیر ملی شدن صنعت نفت در دوره‌های بعد با رشد چشمگیر درآمد نفت، منجر به تأثیرات شگرف اقتصادی بر زندگی مردم شهر شد.

تصویر ۸: عکس هوایی سال ۱۳۳۵. ۱. مدرسه سهامیه؛ ۲. بلدیه؛ ۳. حمام ارگ؛ ۴. دالان دروازه (کنارگذر ارگ)؛ ۵. رختشوی خانه؛ ۶. حمام فخرالحاجیه؛ ۷. مدرسه ملک‌التجار تبریزی؛ ۸. مسجد ملک‌التجار تبریزی؛ ۹. حمام ملک؛ ۱۰. بازار؛ ۱۱. دروازه میدان به محله قلعه شمالی (سازمان نقشه برداری کشور ۱۳۳۵)

۵.۴. از سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۴۵

در فاصله سال‌های ۱۳۳۳ تا ۱۳۴۵ ش، افزایش درآمد نفت و اجرای اصلاحات ارضی، تأثیر شگرفی در تحولات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و کالبدی کل کشور به‌ویژه شهرها داشته است. تأسیس شرکت نفت و تأمین آب شهر از طریق لوله‌کشی در سال ۱۳۴۵ ش از اتفاقات مهم این دوره است (سلیمانی ۱۳۷۴، ۳۵). در این دوره، دومین تصویر هوایی از شهر تهیه شده و با مقایسه و تطبیقی که بر روی عکس‌های هوایی سال ۱۳۳۵ و ۱۳۴۵ صورت گرفته است، در ضلع شمالی میدان، تغییراتی در سردر حمام ارگ و اضافه شدن کاربری تجاری بر روی حمام ارگ دیده می‌شود (تصویر ۱۰). از مقایسه انجام شده بین تصویرهای ۱۰ و ۱۱ می‌توان چنین دریافت که تغییراتی در ضلع غربی و در رختشوی خانه صورت گرفته است. همچنین دگرگونی‌هایی در بناهای مسکونی واقع در ضلع جنوبی مجاورت حمام فخرالحاجیه و ساخت بنای مسکونی مجاورت حمام ملک به وجود آمده است.

به‌طور خلاصه می‌توان گفت تغییرات کالبدی این دوره تدریجی و اندک است و تحولات اساسی ناشی از تخریب و یا اضافه شدن بنای شاخصی صورت نگرفته و مهم‌ترین رخداد این دوره، سامان‌دهی فضای سبز صحن میدان است (تصویر ۹).

تصویر ۱۰: عکس هوایی سال ۱۳۳۵؛ ۱. مدرسه سهامیه؛ ۲. بلديه؛ ۳. حمام ارگ؛ ۴. دالان دروازه؛ ۵. رختشوی خانه؛ ۶. حمام فخرالحاجیه؛ ۷. مدرسه ملکالتجار تبریزی؛ ۸. مسجد ملکالتجار تبریزی؛ ۹. حمام ملک؛ ۱۰. بازار؛ ۱۱. فضای سبز یکپارچه میدان (سازمان نقشهبرداری کشور ۱۳۴۵)

تصویر ۹: عکسی از صحن میدان ارگ (جمالزاده، دهه ۴۰)

۶.۴. از سال ۱۳۴۵ تا سال ۱۳۵۴

در این دوره، معماری برون‌گرای خیابانی، به تدریج در کنار معماری درون‌گرای سنتی رخ می‌نماید (سلیمانی ۱۳۷۴، ۳۷) و کالبد بعضی از قسمت‌های مسکونی میدان دستخوش تغییر می‌شود. به موازات رشد ناگهانی جمعیت شهر در فاصله سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۵۵ که عمدتاً در نتیجه مهاجرت بوده، سرعت گسترش شهر شدت می‌یابد (سلیمانی و فاضلی ۱۳۷۴، ۱۸۶)، لذا تغییرات اصلی در صحن میدان ارگ ناشی از افزایش وسایل نقلیه در این دوران است و طبق تصاویر هوایی، شکستگی در فضای سبز و باغچه‌بندی‌ها به موازات خیابان بیات صورت گرفته است (از مقایسه عکس هوایی سال ۱۳۳۵ و ۱۳۴۵ می‌توان تعریض در خیابان بیات را دریافت)؛ اما همچنان جهت شمالی آن، تغییر چندانی نکرده است. طبق بررسی‌های صورت گرفته و تطابق عکس‌های هوایی سال‌های ۱۳۳۵ و ۱۳۵۴ (جدول ۱)، شاهد اضافه شدن گنبدی به سقف مسجد آقا ضیاءالدین هستیم. همچنین تغییراتی در کالبد مسکونی و حمام ملک در قسمت جنوب شرقی میدان که در طبقه زیرین با فرسودگی مواجه بوده، در عکس مشهود است. در این زمان، بناهای مدرسه سهامیه (تصویر ۱۱، شماره ۱)، بلديه (تصویر ۱۱، شماره ۲)، حمام ارگ (تصویر ۱۱، شماره ۳) در ضلع شمالی میدان، رختشوی خانه (تصویر ۱۱، شماره ۵)، حمام فخرالحاجیه (تصویر ۱۱، شماره ۶) در ضلع غربی میدان، مدرسه ملکالتجار تبریزی (تصویر ۱۱، شماره ۷)، مسجد ملکالتجار تبریزی (مشهور به مسجد آقا ضیاءالدین) (تصویر ۱۱، شماره ۸)، حمام ملک (تصویر ۱۱، شماره ۹) در ضلع جنوبی میدان و بازار (تصویر ۱۱، شماره ۱۰) در قسمت جنوب شرقی از عناصر میدان در این دوره هستند.

تصویر ۱۱: عکس هوایی میدان ارگ اراک سال ۱۳۵۴: ۱. مدرسه سهامیه؛ ۲. بلدیة؛ ۳. حمام ارگ؛ ۴. دالان دروازه؛ ۵. رختشوی خانه؛ ۶. حمام فخرالحاجیه؛ ۷. مدرسه ملکالتجار تبریزی؛ ۸. مسجد ملکالتجار تبریزی؛ ۹. حمام ملک؛ ۱۰. بازار؛ ۱۱. تقسیم فضای سبز میدان (سازمان نقشه برداری کشور ۱۳۵۴)

تصویر ۱۲: عکسی از جنبه شمالی میدان ارگ اراک نمایی از مدرسه سهامیه (جمالزاده، دهه ۵۰)

تصویر ۱۳: عکسی از جنبه شمالی میدان ارگ اراک نمایی از مدرسه سهامیه (جمالزاده، دهه ۵۰)

جدول مقایسه تغییرات کالبدی میدان ارگ اراک بر اساس عکس‌های هوایی سال‌های ۱۳۳۵، ۱۳۴۵ و ۱۳۵۴

وضعیت حاضر	تغییرات	۱۳۵۴	۱۳۴۵	۱۳۳۵
جنبه شمالی	مسکونی			
	حمام ارگ			
	بلدیه			
	مدرسه سهامیه			
جنبه غربی	رخشوی خانه			
	حمام فخرالحاجیه			
جنبه جنوبی	مسکونی			
	مسجد مدرسه آقا ضیاءالدین			
	مسکونی-تجاری-حمام ملک			
جنبه شرقی	تجاری			

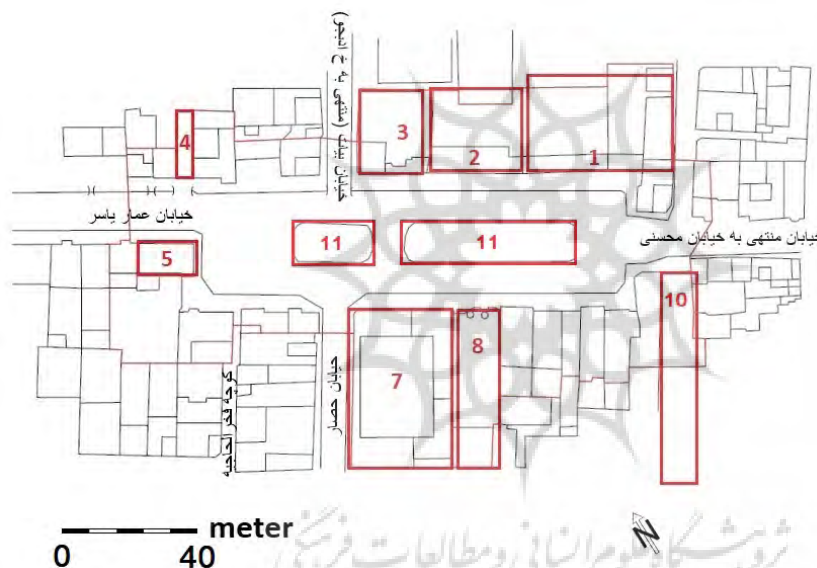
۷.۴. از سال ۱۳۵۴ تا ۱۳۶۵

به‌مرور، با گسترش آب لوله‌کشی و ساخته شدن حمام‌ها در منازل، حمام‌های عمومی کارآمدی خود را از دست دادند و رو به نابودی رفتند. در جبهه جنوبی میدان ارگ نیز، حمام ملک و عمارتی مسکونی که رو به تخریب بودند، به کلی از میان رفتند (نیک‌پور و شراهی ۱۳۹۴) و تنها ورودی سمت بازار آن‌ها باقی مانده است. همچنین حمام فخرالحاجیه که تا سال ۱۳۵۴ از روی تصاویر هوایی قابل شناسایی بود، در این دوره تخریب شده است. در جبهه جنوبی، نمای مسجد آقا ضیاءالدین در دهه ۶۰ شمسی بازسازی (شیعه ۱۳۸۰، ۴۴) و مناره‌هایی به آن افزوده می‌شود که در عکسی از نمای آن، که به دوران جنگ مربوط می‌شود، قابل مشاهده است (تصویر ۱۴).

عناصر باقی‌مانده در میدان ارگ در این دوره شامل مدرسه سهامیه، بلدیه، حمام ارگ در ضلع شمالی میدان، رختشوی‌خانه یا همان انبار شهرداری، مدرسه ملک‌التجار تبریزی، مسجد ملک‌التجار تبریزی و بازار در قسمت جنوب شرقی هستند (تصویر ۳).

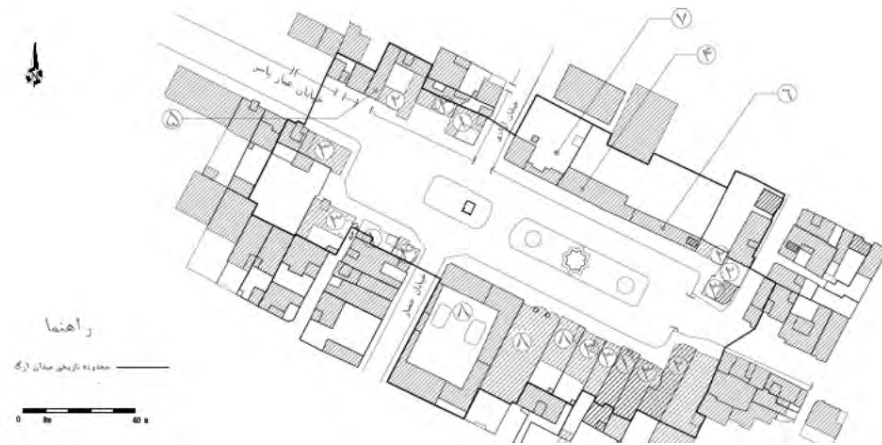
تصویر ۱۴: عکسی از نمای در حال بازسازی مسجد آقا ضیاءالدین در پس‌زمینه (جمال‌زاده)

تصویر ۱۵: ابنیه موجود در میدان ارگ از سال‌های ۵۴ تا ۶۵: ۱. مدرسه سهامیه؛ ۲. بلدیه ۳. حمام ارگ (بیات)؛ ۴. دالان دروازه؛ ۵. رختشوی‌خانه؛ ۷. مدرسه ملک‌التجار تبریزی؛ ۸. مسجد ملک‌التجار تبریزی؛ ۱۰. بازار؛ ۱۱. فضای سبز میدان

۸.۴. از سال ۱۳۶۵ تا امروز

پس از پیروزی انقلاب اسلامی، مسجد آقا ضیاءالدین و مدرسه ملک‌التجار، که اکنون به حوزه علمیه آقا ضیاءالدین معروف است، و چندین خانه مسکونی در جداره جنوبی، جنوب شرقی مورد نوسازی قرار گرفتند. جداره مدرسه سهامیه در ضلع شمالی به علت فرسودگی عملاً فاقد کاربری است و با ایجاد طاق‌نماهایی مشابه طاق‌های اصلی، تلاش‌هایی برای حفظ نمای شمالی شده است. همچنین از ساختمان بلدیه مدتی با کاربری سفره‌خانه در اواسط دهه نود استفاده می‌شده است. در تیرماه ۱۳۹۵ با توجه به ابلاغیه سازمان میراث فرهنگی، میدان ارگ و جداره‌های پیرامون آن، در فهرست آثار ملی کشور ثبت شد و عناصر میدان طبق پلان ثبت‌شده توسط سازمان میراث فرهنگی، امروز، شامل بلدیه (تصویر ۱۶، شماره ۴)، مدرسه سهام‌الملک (تصویر ۱۶، شماره ۶)، دالان دروازه (تصویر ۱۶، شماره ۵)، حمام چاله (تصویر ۱۶، شماره ۷)، مسجد و مدرسه آقا ضیاءالدین (تصویر ۱۶، شماره ۸) و واحدهای مسکونی (تصویر ۱۶، شماره ۱)، تجاری (تصویر ۱۶، شماره ۲)، مسکونی تجاری (تصویر ۱۶، شماره ۳) هستند.

تصویر ۱۶: پلان میدان ارگ: ۱. مسکونی؛ ۲. تجاری؛ ۳. مسکونی و تجاری؛ ۴. بلدیه عراق؛ ۵. دالان دروازه؛ ۶. مدرسه سهام‌الملک؛ ۷. حمام چاله؛ ۸. مسجد و مدرسه (ملک‌التجار تبریزی) آقا ضیاء‌الدین عراقی (پرونده ثبتی میدان ارگ ۱۳۹۴)

۵. جمع‌بندی سیر تحول کالبدی میدان ارگ اراک

اطلاعات، اسناد و تصاویر مربوط به میدان ارگ اراک، در دوران پس از ساخت شهر، محدود و پراکنده‌اند. منابع و متون دوره قاجار نیز به‌رغم اشارات متعدد به ارگ حکومتی، سخنی از میدان ارگ و تحولات آن به میان نیاورده‌اند. سلطان‌آباد تا اوایل سال ۱۲۳۳ش، به‌واسطه سکونت سپه‌دار عراق، شهری مهم از جنبه نظامی‌سیاسی بوده است. اولین و قدیمی‌ترین سند از میدان ارگ در قلعه سلطان‌آباد، نقشه‌ای منسوب به چیریکف است که در سال ۱۲۳۰ش تهیه شده و نشان می‌دهد در آن سال‌ها بنای شاخصی جز سردر آجری ارگ دولتی در ضلع غربی، در میدان وجود نداشته است و سایر بخش‌های میدان را حجرات و منازل توپچیان و انتهای راسته‌بازار تشکیل می‌دادند.

در بحبوحه تحولات اجتماعی ناشی از مشروطه‌خواهی در ایران، اولین دگرگونی‌های عمده کالبدی در شهر سلطان‌آباد با تصدی حکومت ولایت عراق توسط میرزا حسن خان برادر امیرکبیر آغاز و ترمیم بناها و احیای اقتصادی شهر توسط وی انجام می‌شود. با رفت‌وآمد تجار تبریزی، تأسیس کمپانی زیگلر و پررنگ‌تر شدن نقش تجاری شهر، میدان ارگ نیز نخستین تحولات خود را در جداره‌های ضلع جنوبی میدان در سال ۱۲۷۹ش، با ساخته شدن بناهایی همچون مدرسه حاج حسن ملک تبریزی، مسجد و یک آب‌انبار در قسمت جنوبی میدان به دست ملک‌التجار تبریزی تجربه می‌کند.

در مرحله بعدی، شهر اراک با ورود شاخص‌های ارتباطات مدرن همچون تلگراف‌خانه و مدارس نوین، تحولات جدید می‌یابد. در سال ۱۲۸۸ش، سهام‌الملک بیات نماینده مجلس شورای ملی در دوره دوم، اقدام به ساخت مدرسه‌ای نوین در جبهه شمالی کرد که سهامیه نام گرفت و پس از انقلاب مشروطه و با تصویب قانون بلدیه در سال ۱۳۰۸ش، قسمتی از آن به بلدیۀ اراک تبدیل شد. از دیگر تغییرات این دوره، دگرگونی عملکرد سردر میدان ارگ است که به نقاره‌خانه و سپس به تلگراف‌خانه تبدیل و پس از مدتی به علت فرسودگی متروکه شد و به بالاخانه عمارت عباس‌قلی خان بیات واقع در جهت شمال، انتقال پیدا کرد.

ظهور پهلوی اول و ورود اتومبیل، بافت شهری اراک را مانند بسیاری از شهرهای ایران دگرگون کرد؛ با تعریض خیابان حصار، قسمتی از نمای جنوبی میدان ارگ مخدوش شد. با گشایش خیابان‌های جدید و مدرنیزاسیون رضاشاهی، شهر اراک هویتی صنعتی به خود گرفت و ارگ حکومتی که از عملکرد اولیه نظامی خود تهی شده بود، رو به ویرانی گذاشت. در طی خیابان‌کشی‌های عصر پهلوی اول، در سال ۱۳۱۲ش، قسمتی از مدرسه حاج حسن ملک تبریزی برای تعریض خیابان حصار تخریب شد. ساختمان بلدیه که از نیازهای هر شهر مدرن است، در کنار مدرسه سهامیه بنا شد. از این ساختمان دو طبقه، تنها ایوان ستون‌دار طبقه همکف تا امروز بر جای مانده است. اندکی بعد، میدان با تجمعات

مردمی شکل گرفته در آن، که در حمایت از ملی شدن صنعت نفت برگزار شده بود، نقشی اجتماعی به خود گرفت. سال‌های ۱۳۳۳ تا ۱۳۴۵ ش، دوران افزایش درآمدهای نفتی و اصلاحات ارضی است که منجر به تحولات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و کالبدی در شهر اراک می‌شود.

رواج استفاده از آب لوله‌کشی در سال ۱۳۴۵ ش و ورود حمام به داخل منازل، منجر به کاهش استفاده از حمام‌های عمومی و تخریب تدریجی آن‌ها شد؛ چنان‌که پیش از آن در دومین تصویر از شهر اراک پس از نقشه چیریکف، عکس هوایی سال ۱۳۳۵، می‌توان در ضلع غربی میدان، بنای رختشوی‌خانه و در گوشه جنوب غربی میدان، حمام فخرالحاجیه را مشاهده کرد.

دوره بعدی، زمان رواج معماری برون‌گرای خیابانی است که منجر به تغییرات کالبدی در بعضی از قسمت‌های مسکونی میدان ارگ می‌شود. جمعیت شهر در فاصله سال‌های ۱۳۴۵ تا ۱۳۵۵، در اثر مهاجرت، رشدی فزاینده می‌یابد و با افزایش تعداد خودروها و ورود آن‌ها به میدان ارگ، تغییراتی در صحن میدان رخ می‌دهد و طبق تصاویر هوایی، شکستگی در فضای سبز و باغچه‌بندی‌ها به موازات خیابان بیات ایجاد می‌شود. از دیگر اتفاقات این دوره، اضافه شدن گنبدی به مسجد آقا ضیاءالدین و همچنین تغییراتی در ساختمان‌های مسکونی و حمام ملک در قسمت جنوب شرقی میدان است. در آستانه پیروزی انقلاب اسلامی، بناهای مدرسه سهامیه، بلدیه، حمام ارگ، رختشوی‌خانه، حمام فخرالحاجیه، مدرسه ملک‌التجار تبریزی، مسجد ملک‌التجار تبریزی مشهور به مسجد آقا ضیاءالدین و حمام ملک از مهم‌ترین عناصر میدان ارگ هستند. پس از پیروزی انقلاب، مسجد آقا ضیاءالدین و تعدادی از خانه‌های مسکونی در جداره جنوبی بازسازی و حمام فخرالحاجیه تخریب شد. حمام ارگ به‌طور کامل بازسازی شد و تلاش‌هایی در جهت احیای نمای میدان قدیم با ایجاد طاق نمایی در جبهه شمالی صورت گرفت. مدرسه سهامیه رو به تخریب نهاد و ساختمان بلدیه به کلی دگرگون شد و تنها سردر آن باقی ماند.

نتیجه

شهر اراک از معدود شهرهای بناشده بر پایه طرح و ساختاری از پیش تعریف‌شده است که در عصر قاجار و با هدف ایجاد نظم در منطقه عراق عجم بنا شده است. یکی از مهم‌ترین بخش‌های این شهر، میدان ارگ است که در آغاز به‌عنوان میدان توپ‌خانه در میان اندام‌های شهر، به ایفای نقش می‌پرداخته است؛ اما به مرور زمان و با تغییر هویت اراک از شهری نظامی به تجاری و سپس صنعتی، اجزای این میدان نیز دستخوش کست‌افزودهای مکرری شده‌اند که به دلیل محدودیت اسناد و مدارک به‌جامانده از شهر اراک، مورد بررسی جامعی قرار نگرفته‌اند. در این مقاله با بررسی نقشه‌ها، تصاویر و اسناد مکتوب موجود، دگردیسی و تغییرات رخ داده در این میدان، به هشت دوره تاریخی تقسیم و دگرگونی‌های رخ داده در هر دوره به‌صورت نقشه‌هایی ترسیم شده و از طریق جدول، مورد تطبیق و مقایسه قرار گرفت. بررسی‌ها نشان می‌دهند که هریک از اندام‌های میدان ارگ اراک در طول زمان دستخوش چه تغییراتی شده که شدت و ضعف و میزان این تغییرات نیز همراه با نقش‌پذیری شهر دچار تحول می‌شود. این میدان برای اهداف نظامی ساخته شده لذا در آغاز به‌عنوان میدان توپ‌خانه، فقط شامل سردر و حجره‌های مربوط به توپچیان بوده است. نخستین تغییرات اساسی در این میدان در زمان میرزا حسن خان و بین سال‌های ۱۲۶۹ تا ۱۲۸۹، در زمانی رخ می‌دهد که ایران در آغاز تجربه تحول عظیمی به نام مشروطه‌خواهی بوده و اراک در حال گذار از حالت نظامی و مبدل شدن به شهری با نیازهای طبیعی چون مسجد، مدرسه و آب‌انبار است که به دست حاج حسن ملک تبریزی در حاشیه میدان بنا می‌شوند. با رسیدن به دوران پایانی سلسله قاجار و برآمدن رضاشاه پهلوی، مسیر دگرگونی جداره این میدان، از ۱۲۸۹ تا ۱۳۰۸ ش، تخلیه میدان از عملکردهای نظامی با تبدیل سردر به نقاره‌خانه و در نهایت تخریب آن، افزوده شدن عملکردهای نوین مانند تلگراف‌خانه و مدرسه سهامیه در حاشیه میدان ادامه می‌یابد. با شتابان شدن حرکت ایران به سوی تجدد، خیابان و اتومبیل اراک را نیز مانند سایر شهرهای ایران در سلطه گرفته و بین سال‌های ۱۳۰۸ تا ۱۳۳۵ ش، بخشی از مدرسه حاج حسن ملک تبریزی به‌منظور تعریض خیابان، تخریب و نماد دیگری از دنیای جدید،

یعنی بلدیة به عملکردهای میدان افزوده می‌شود. در زمان مسلط شدن پهلوی دوم و تا سال ۱۳۴۵ش، کاربری‌های تجاری کم‌کم به میدان افزوده و صحن میدان برای زندگی شهری غیرنظامی سامان‌دهی می‌شود. در ادامه حکومت پهلوی دوم، همگام با سایر شهرهای ایران، اراک نیز پذیرای جمعیت مهاجران شده و با افزایش تعداد خودروها و تغییرات در صحن میدان، معماری برون‌گرای خیابانی رخ می‌دهد. بین سال‌های ۱۳۵۴ تا ۱۳۶۵ش که با انقلاب اسلامی و سپس جنگ تحمیلی هم‌زمان است، نمای مسجد آقا ضیاءالدین بازسازی شده، مناره‌هایی به سردر آن افزوده می‌شود. با مدرن‌تر شدن زندگی مردم، حمام‌های عمومی نیز عملاً کارکرد خود را از دست داده، متروک و تخریب می‌شوند که حمام فخرالحاجیه نخستین قربانی این رخداد است. امروز میدان ترکیبی از عملکردهای مسکونی، تجاری و مذهبی را در خود جای داده و بخش‌های مخروبه جداره میدان ارگ، سامان‌دهی و نماسازی شده‌اند.

پی‌نوشت‌ها

۱. یوسف‌خان گرجی مشهور به سپهدار اول و یوسف‌خان سپهدار، بانی شهر سلطان‌آباد عراق است. یوسف‌خان در سال ۱۱۸۵-۱۱۸۶ش/ (۱۲۲۲ق) منصب سپهداری یافت و به حکومت عراق منصوب شد. در سال ۱۲۰۳-۱۲۰۴ش/ (۱۲۴۰ق) که فتح‌علی‌شاه سلطان محمد میرزا پسر سی‌وهشتم خود را در سیزده‌سالگی، به سیف‌الدوله ملقب کرد و به حکومت اصفهان فرستاد، یوسف‌خان سپهدار به وزارت او تعیین شد و به اصفهان رفت. در همین سال یوسف‌خان در اصفهان دار فانی را وداع گفت و منصب وی را به پسرش غلامحسین‌خان که در آن موقع حاکم اراک بود، دادند (وکیلی ۱۳۹۵، ۱۷۸).
۲. غلامحسین‌خان مشهور به غلامحسین سپهدار پسر یوسف‌خان گرجی در سال ۱۱۸۶-۱۱۸۷ش/ ۱۲۲۳ق متولد و در حدود سال ۱۲۶۴-۱۲۶۵ش/ ۱۳۰۳-۱۳۰۴ق درگذشت. در اواخر سال ۱۲۲۸-۱۲۲۹ش/ ۱۲۶۶ق حاکم اصفهان شد. در سال ۱۲۳۴-۱۲۳۵ش/ ۱۲۷۳ق به حکومت کرمان منصوب شد و حکومتش چند سالی طول کشید و پس از بازگشت از کرمان به عضویت شورای دولتی که ناصرالدین‌شاه در سال ۱۲۳۸-۱۲۳۹ش/ ۱۲۷۶ق آن را تشکیل داده بود، منصوب شد. در سال ۱۲۴۹-۱۲۵۰ش/ ۱۲۸۶ق وزیر عدلیه شد. در سال ۱۲۵۱-۱۲۵۲ش/ ۱۲۸۸ق به حکومت قزوین منصوب شد و از این تاریخ به‌بعد، دیگر کار مهمی به او ارجاع نشد تا اینکه در حدود سال ۱۲۰۳-۱۲۰۴ش/ ۱۲۴۰ق درگذشت و پسرش محمدعلی‌خان معروف به آقا سردار به لقب خویش ملقب گردید (وکیلی ۱۳۹۵، ۱۸۶).
۳. ژنرال گاردان: کلود ماتیهو، کنت دو گاردان Claude-Matthieu, Comte de Gardane (۱۷۶۶-۱۸۱۸م/ ۱۱۴۴-۱۱۹۶ش) افسر فرانسوی و رئیس هیئت اعزامی ناپلئون بناپارت در عهد فتح‌علی‌شاه قاجار بود. ناپلئون ژنرال گاردان را به سمت ایران اعزام کرد تا مفاد قرارداد را اجرا کند (اقبال آشتیانی ۱۳۶۲).
۴. هر ذرع معادل تقریبی یک متر برابر ۱۰۴ سانتی‌متر است.
۵. میرزا حسن‌خان، برادر میرزا تقی‌خان اتابک مشهور به امیرکبیر است. میرزا تقی‌خان برادر کوچک‌تری به نام میرزا محمدحسن‌خان داشت. او نیز در دستگاه قائم‌مقام پرورش یافته و در خدمت دیوان بود. در حدود ۱۲۵۰ق (۱۲۱۳-۱۲۱۴ش) که میرزا تقی‌خان «مستوفی نظام» گردید، برادرش به شغل «احکام‌نویسی» نظام گماشته شد. در سال ۱۲۵۹ق (۱۲۲۲-۱۲۲۳ش) که وزیر نظام به سفارت ارزنة الروم رفت، نیابت وزارت نظام آذربایجان را در عمل به برادرش سپرد؛ و در سال ۱۲۶۴ق (۱۲۲۶-۱۲۲۷ش) میرزا حسن‌خان رسماً «نایب وزیر نظام» آذربایجان گردید. امیر در زمان صدارت، مقام وزارت نظام آذربایجان را به برادرش سپرد. از آن به‌بعد به «میرزا محمدحسن‌خان وزیر نظام» نامدار شد. در اوایل ۱۲۶۷ق (۱۲۲۹-۱۲۳۰ش) به حکومت عراق رفت و پس از چند ماهی دوباره به وزارت نظام آذربایجان گماشته شد. در ۱۲۶۸ق (۱۲۳۰-۱۲۳۱ق) میرزا آقاخان نوری او را معزول ساخت و برادر خود میرزا فضل‌الله را به مقام وزارت نظام به تبریز فرستاد. در سال ۱۲۷۰ق (۱۲۳۰-۱۲۳۱ق) که احتشام‌السلطنه حاکم عراق درگذشت، میرزا محمدحسن‌خان به نیابت میرزا یوسف مستوفی الممالک به حکومت آنجا رفت و دیری نگذشت حاکم عراق (اراک) شد. در ۱۲۷۵ق (۱۲۳۷-۱۲۳۸ق) یا سال بعد آن درگذشت و در جوار قبر برادرش مدفون شد (وکیلی ۱۳۹۵).
۶. برج شیشه یا عمارت شیشه در ارگ حکومتی جای داشت. چون کاشی‌های آن بسیار شفاف بودند، به برج شیشه معروف شده بود که منزل سپهدار کنونی در کنار آن احداث شده بود. این بنای تاریخی تخریب شده است. ناصرالدین‌شاه در سفرنامه‌های خود

از این برج یاد کرده و از بالای آن به تماشای شهر پرداخته است (همان، ۲۴۵).

۷. فخرالحاجیه همسر آقا ضیاءالدین بوده است. وی زنی فاضله و خیر و نیک‌نام بود. حمام معروف به فخرالحاجیه در میدان ارگ از بناهای اوست. وی در سال ۱۳۲۶ در ۱۰۴ سالگی درگذشت (صدیق و دیگران ۱۳۷۲).

۸. آقا ضیاءالدین از علمای معروف محله حصار بوده است و حاج حسن ملک تبریزی در میدان ارگ مدرسه و مسجدی به نام او ساخته و به نام آقا ضیاءالدین مشهور شده است. آقا ضیاءالدین پس از مرگ در همان مسجد دفن شده است (محتاط ۱۳۷۲).

۹. کمپانی زیگلر یک کمپانی سوئیسی الاصل بود که خود را تحت‌الحمايه دولت انگلیس قرار داده و شرکت را در لندن به ثبت رسانده بود. کمپانی که در سال‌های پس از ۱۸۶۰ میلادی (۱۲۳۸ ش) در ایران تأسیس شد، نخست به وارد کردن قماش از منچستر اشتغال داشت و در مقابل، ابریشم گیلان را صادر می‌کرد و هم‌زمان در معاملات نقره نیز شرکت می‌جست. در حدود سال ۱۸۷۰ میلادی (۱۲۸۷-۱۲۸۶ ق / ۱۲۴۸-۱۲۴۹ ش) به دلیل اینکه صادرات ایران به اندازه‌ای نبود که بتواند سرمایه آن‌ها را به منچستر برگرداند و نیز به علت شیوع بیماری در کرم ابریشم، کمپانی به فکر سرمایه‌گذاری در زمینه قالی افتاد. نخست در تبریز شروع به فعالیت کرد و چون زمینه فعالیت در سلطان‌آباد مستعدتر بود، تأسیسات زیگلر در زمینه قالی‌بافی در این شهر دایر شد. کمپانی زیگلر در سال ۱۲۹۹ ق (۱۲۶۱ ش) شعبه خود را در سلطان‌آباد ایجاد کرد (وکیلی ۱۳۹۵، ۲۹۵).

۱۰. عباس‌قلی خان بیات: مشهور به سهم‌الملک، فرزند حاج علی‌نقی خان نظام لشکر کزازی از مردان نامی و نیکوکار اراک بوده است (وکیلی ۱۳۹۵، ۲۳۳). سهم‌الملک در جوانی وارد ارتش شده و در زمان ناصرالدین‌شاه در تهران با فرمانفرما آشنا می‌شود و به توصیه او با دختر خواهر فرمانفرما، یعنی فاطمه شوکت‌الدوله که دختر خانم نجم‌السلطنه بوده است، ازدواج می‌کند. همسر سهم‌الملک بیات، خواهر دکتر محمد مصدق است. دبیرستان سهم‌الملک از بناهای این مرد نکوکار است (محتاط ۱۳۷۲).

منابع

- ابراهیمی، محمدحسین. ۱۳۸۸. *میدان: فضاهای تعریف‌نشده شهرهای ایرانی*. تهران: هویت شهر.
- اقبال آشتیانی، عباس. ۱۳۶۲. *مأموریت ژنرال گاردان در ایران*. ترجمه نوشته آلفرد گاردان. تهران: نگاه.
- جودکی، حجت‌الله. ۱۳۷۶. *جغرافیای تاریخی ایالت جبال، مدیا، جبال، کوهستان عراق عجم*. فصلنامه راه دانش، ش. ۶: ۶۷-۷۴.
- دهگان، ابراهیم. ۱۳۸۶. *تاریخ اراک*. تهران: زرین و سیمین.
- رضایی‌پور، مریم، نیره‌خان محمدی، و آریتا علیزاده. ۱۳۹۳. *مطالعه تغییرات میدان‌های طراحی‌شده تاریخی بر اساس نمونه‌هایی از پایتخت‌های صفوی و قاجار*. فصلنامه علمی فنی هنری، ش. ۶۶: ۸۴-۶۳.
- سلیمانی، محمد. ۱۳۷۴. *مروری بر فلسفه پیدایش و نقاط عطف تحولات شهر و شهرنشینی اراک*. فصلنامه راه دانش، ش. ۱: ۲۶-۵۲.
- سلیمانی، محمد، و نعمت‌الله فاضلی. ۱۳۷۴. *فرهنگ و تحولات شهرنشینی اراک*. فصلنامه راه دانش، ش. ۱: ۱۸۹-۱۶۵.
- سماعی، عباس. ۱۳۸۲. *تاریخ فرهنگ و جامعه‌شناسی اراک*. تاریخ گذشته عراق و اراک و علل بنای شهر. همایش بزرگداشت دوستمین سالگرد شهر اراک.
- شمشیربندی، ولی‌الله. ۱۳۹۸. *اراک؛ روزهای نخست*. مطالعات ایران‌شناسی، ش. ۱۳: ۱۷۶-۱۹۴.
- شیعه، اسماعیل. ۱۳۷۵. *اراک شهر جدید عصر قاجار*. فصلنامه راه دانش، ش. ۸۷: ۱۰۹-۸۱.
- _____. ۱۳۸۰. *هنر شهرسازی در بافت قدیمی شهر اراک*. فصلنامه راه دانش، ش. ۱۳-۱۴: ۵۸-۲۵.
- صدیق حسن و دیگران. ۱۳۷۲. *نامداران اراک*. تهران: مجتمع چاپ.
- فرم‌بینی فراهانی، محمدحسین، محمد سلیمانی، محمدحسن راز نهران، و حسین مفتخری. ۱۳۹۵. *تحول شهرنشینی اراک در دوره قاجار*. جستارهای تاریخی. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی (۲): ۱۱۳-۱۴۰.
- قبادیان، وحید، و محمود رضایی. ۱۳۹۲. *نخستین میدان مدرن شهر تهران*. بررسی دگردیسی تاریخی-فضایی میدان‌های کهن تهران تا دوره مدرن. پژوهش‌های جغرافیای انسانی (۴): ۱۷۷-۱۹۶.
- محتاط، محمدرضا. ۱۳۶۶-۱۳۷۲. *سیمای اراک*. تهران: آگه.

- مهریار، محمد، شامیل فتح‌الله یف، فرهاد فخاری تهرانی، و بهرام قدیری. ۱۳۷۸. اسناد تصویری شهرهای ایرانی در دوره قاجار. تهران: دانشگاه شهید بهشتی، سازمان میراث فرهنگی.
- ناصرالدین شاه قاجار. ۱۳۷۲. شهریار جاده‌ها. به کوشش محمدرضا عباسی و پرویز بدیعی. تهران: سازمان اسناد ملی ایران.
- نیک‌پور صغری، و اسماعیل شراهی. ۱۳۹۴. پرونده ثبتی میدان ارگ. اراک: میراث فرهنگی و گردشگری.
- وکیلی تبریزی، رضا. ۱۳۹۵. تاریخ عراق. تهران: آیندگان.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مطالعات معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۱۸ - پاییز و زمستان ۹۹

۱۵۹